
Анђела Гавриловић
(Институт за историју уметности, Филозофски факултет, Београд)

ПРЕДСТАВЕ ЦАРА КОНСТАНТИНА ВЕЛИКОГ У ОКВИРУ 59 (60) ПСАЛМА У ВИЗАНТИЈСКИМ ПСАЛТИРИМА И РАЗЛОЗИ ЊИХОВЕ ПОЈАВЕ

Анстракт: Због свог великог значаја цар Константин Велики, владар Римског царства и оснивач нове ромејске престонице на Босфору (Византиона), приказиван је веомачесто у уметности како источног тако и западног хришћанства. Посебну групу његових представа чине представе у византијским псалтирима, које се јављају на маргинама пратећи текст 59 (60) псалма (сл. 1–4). Будући да у словенским псалтирима, као и у псалтирима западне провенијенције 59 (60) псалма није пропраћен наведеном минијатуром, овај рад има за циљ да расветли дубље разлоге његове појаве у византијским псалтирима. У раду се анализира иконографија сцене и њена појава и значење у оквиру псалма. Понуђене су значењске аналогије мотивима из ових представа, а указано је на сложеност и вишеслојност значења псалма и представе цара Константина у оквиру њега са аспекта целине значења псалма. Такође, с обзиром на изнета тумачења црквених писаца и сложеност значења псалма посебно је указано на утицај тумачења овог псалма од стране блаженог Августина Хипонског.

Кључне речи: цар Константин, византијски псалтири, 59. псалм, минијатура, блажени Августин.

Увод

Цар Константин Велики, родом из града Ниша, представља једног од најзначајнијих владара римске, византијске, хришћанске и светске историје.¹ Када је у питању хришћанска религија свакако да

¹ О цару Константину Великом и његовом животу, од обимне литературе (са изворима) издвајамо: Eusebius. *Life of Constantine* (translated with Introduction and Commentary by A. Cameron, S. G. Hall), Oxford 1999; A. H. M. Jones, *Constantine and the Conversion of Europe*, London 1948 (= New York 1962); J. Vogt, *Constantin der Grosse und sein Jahrhundert*, Munich 1960; R. Mac Mullen, *Constantine*, London 1970; H. Kraft (ed.), *Konstantin der Grosse*, Darmstadt 1974; T. D. Barnes, *Constantine and Eusebius*,

Сл. 1 Хлудовски псалтир, цар Константин (око 850)

Fig. 1 Chludov Psalter, emperor Constantine (around 850)

Сл. 2 Теодоров псалтир, цар Константин (1066)

Fig. 2 Theodore Psalter, emperor Constantine (1066)

његова владавина са много аспеката представља прекретницу европске историје односно источног и западног хришћанства, а његове одлуке носе далекосежне последице по историју Европе и света. Довољно је истаћи Милански едикт 313. године којим је хришћанство проглашено за

Cambridge, Mass. 1981; M. Mullen, *Constantine*, London – New York – Sydney 1987; A. Kazhdan, 'Constantin imaginaire'. *Byzantine Legends of the Ninth Century about Constantine the Great*, Byzantion 57 (1987) 196–250; M. Grant, *Constantine the Great. The Man and His Times*, New York 1994; Н. Озимић, *Војсковођа, цар, светац. Избор текстова о лику и делу Константина Великог*, Ниш 2002; Ch. Walter, *The Iconography of Constantine the Great Emperor and Saint. With Associated Studies*, Leiden 2006, 3–10; P. Stephensen, *Constantine. Unconquered Emperor, Christian Victor*, London 2009; P. Maraval, *Constantin le Grand. Empereur romain, empereur chrétien. 306–337*, Paris 2011; С. Ферјанчић, *Константин (306–337)*, Београд 2013.

државну религију која се слободно може исповедати, или Први Nikeјски сабор којим је цар Константин председавао са мноштвом овлашћења.² Био је ктитор великог броја најзначајнијих црквених грађевина у највећим центрима Средоземља од којих се посебно истичу новоосновани Цариград, Јерусалим, Рим и Трир.³

У складу са значајем цара Константина и његове представе у уметности су веома бројне. Цар Константин је у широком временском распону од готово петнаест векова приказиван на новцу, затим на камејама са различитим атрибутима и у различитим контекстима, на реликвијарима, а његов лик се јавља и оквиру циклуса Часног крста како у илуминираним рукописима, тако и на фрескама.⁴ Осим наведених сцена, цар Константин се приказује и у оквиру композиције Првог Васељенског Сабора у Nikeји у оквиру циклуса Васељенских сабора,⁵ а слика се и у једној од епизода из житија Светог Николе Мирликијског који му се јавио у сну.⁶ Ипак, свакако најзаступљеније и најпознатије његове представе са разлогом га приказују у друштву његове мајке царице Јелене и уз Часни крст који је она пронашла.⁷

² Из обимне литературе о цару Константину као првом хришћанском цару и његовом односу према хришћанству, овом приликом наводимо: N. H. Baynes, *Constantine the Great and the Christian Church*, The Proceedings of the British Academy 15 (1929) 341–441; G. P. Baker, *Constantine the Great and the Christian Revolution*, London 1931; P. Keresztes, *Constantine: A Great Christian Monarch and Apostle*, Amsterdam 1981; Grant, *Constantine the Great*, 125–186; Ch. M. Odal, *Constantine and the Christian Empire*, London – New York 2004 (= Ч. Метсон Одал, *Константин и хришћанско царство*, Београд 2013; са литературом); С. Balmaceda, *Constantine Christian Emperor – Roman Emperor*, *Teologia y la vida* 61. 2 (2020) 131–161. О првом Васељенском сабору: А. Papadakis, *Nicaea, Councils of Nicaea I*, у: А. Kazhdan (ed.), *Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. 2, New York – Oxford 1991, 1464–1465 (са изворима и литературом).

³ О његовој ктиторској делатности и грађевинама које је подигао, в. G. T. Armstrong, *Constantine the Great's Churches: Symbol and Structure*, *Journal of the Society of Architectural Historians* 33.1 (March 1974), 5–16; Grant, *Constantine the Great*, 187–207; R. Krautheimer, S. Ćurčić, *Early Christian and Byzantine Architecture*, New Haven 1986, pass.; в. и напомену 1 овог рада.

⁴ За циклус Часног крста и сцене везане за живот цара Константина, в. Г. Суботић, *Свети Константин и Јелена у Охриду*, Београд 1971, 67, 82–89; Р. Петровић, *Фреске из Чуда и легенди цара Константина Великог у Бањи Прибојској из 1574. године*, *Ниш и Византија* 2 (2004) 353–375; В. Vaert, *The Heritage of Holy Wood. The Legend of the True Cross in Text and Image*, Leiden 2004; R. Terryn, *La vision de Constantin le Grand dans le narthex de l'église Sainte-Croix de Pătrăuți en Moldave*, *Ниш и Византија* 12 (2014) 399–408; С. Пејић, *Манастир Свети Никола Дабарски*, Београд 2009, 168–173 (са литературом); Д. Војводић, *Скривене и заборављене фреске Данилове припрате у Пећу*, *Зограф* 43 (2019) 137–150 (са литературом).

⁵ За његове представе у оквиру приказа Првог Васељенског сабора: Walter, *The Iconography of Constantine*, 77–94.

⁶ G. M. Sotiriou, *Icones de Sinai*, I, Athènes 1956, fig. 46; N. P. Ševčenko, *The Life of Saint Nicholas in Byzantine Art*, Torino 1983, 115–119; Б. Тодић, М. Чанак Медић, *Манастир Дечани*, Београд – Дечани, 2005, сл. 328; Ј. Спахиу Јанчевска, *Црквата Свети Никола во Топличкиот манастир*, Скопје 2021, 165–166, сл. 100.

⁷ О иконографији и представама цара Константина Великог (и његове мајке Свете Јелене) у уметности, в. (одабрану литературу): Walter, *The Iconography of Constantine the Great*, 11–125; И. Поповић, *Царски портрети на глиптици из Народног*

На илустрованим минејним иконама за месец мај или у рукописима илуминираних минеја за тај месец празник Светог цара Константина и Јелене (21. мај) се илуструје представом цара Константина Великог како заједно са мајком царицом Јеленом држи Часни крст, што је случај и са сликаним циклусима месецослова.⁸ У оквиру сликаног циклуса Менолога цар Константин се приказује и у саставу празника Уздизања Часног крста (14. септембар).⁹ Треба поменути и царев посебни „криторски“ портрет у цркви Свете Софије у Цариграду.¹⁰ Од мноштва представа овом приликом ћемо издвојити оне које се јављају у византијским псалтирима и на специфичан начин обједињују свету историју, историју хришћанства и политичко-друштвену историју Византијског царства.

Представе цара Константина Великог у византијским псалтирима

Представе цара Константина присутне су у византијским псалтирима уз текст педесет деветог (шездесетог) псалма, тачније уз шести (седми) стих тог псалма («Εδωκας τοις φοβουµενοις σε σηµειων· Του φυγειν απο προσωπου του σου»), док се у словенским псалтирима и псалтирима западне провенијенције не јављају. У питању су четири византијска псалтира: Хлудовски псалтир (IX век), Теодоров псалтир (1066), псалтир Барберини (1075–1115) и Хамилтонски псалтир (око 1300)¹¹

Најранија представа цара Константина Великог уз стих 59 (60) псалма у псалтирима јавља се у **Хлудовском псалтиру** (сл. 1) и веома је детаљна, а сличне представе приказане су и у другим псалтирима. У

музеја у Београду, Зборник Народног музеја. Археологија 131 (1988) 83–88; J. Bardill, *Constantine, divine emperor of the Christian Golden Age*, Cambridge, New York: Cambridge University Press; М. Одак Михаиловић, *Представе цара Константина на новцу Византије и византијског света*, Ниш и Византија 12 (2014) 259–269; В. Svetković, *St Constantine the Great in Mileševa Revisited*, Ниш и Византија 12 (2014) 271–284; М. Rakocija, *L'architettura e l'iconografia constantiniana in Serbia e Bulgaria*, у: Constantino I. Enciclopedia constantiniana sulla figura e l'immagine dell'imperatore del cosiddetto editto di Milano 313–2013, Vol. 2, Roma 2013, 803–807 (о иконографији цара Константина в. и ову енциклопедију у целини); Стародубцев, *Свети Константин и Света Јелена*, 361–378; Б. Иванић, *Прстен са представом Светих Константина и Јелене у Народног музеју у Београду*, Ниш и Византија 12 (2014) 379–386; I. P. Chouliarás, *The Depiction of Saint Constantine in Post-byzantine Monumental Art in Epirus and Macedonia. Iconographical Peculiarities*, Ниш и Византија 12 (2014) 433–442; за августу Јелену и легенду о проналажењу крста, посебно в. и J. W. Drijvers, *Helena Augusta. The Mother of Constantine the Great and the Legend of Her Finding of the True Cross*, Leiden 1992; В. Baert, *The Heritage of the Holy Wood*, Leiden 2004.

⁸ В. нпр. G. M. Sotiriou, *Icones du Mont Sinaï*, I, Athènes 1956, fig. 128, 180, 221; G. M. Sotiriou, *Icones du Mont Sinaï*, II, Athènes 1958, 117–119, 167, 194–195; Vat. Gr. 1156 (менолог, септембар–август, XI век), л. 309б; за представе у зидном сликарству: Т. Стародубцев, *Свети Константин и Света Јелена у зидном сликарству у земљама Лазаревића и Бранковића (1371–1459)*, Ниш и Византија 12 (2014) 361–378.

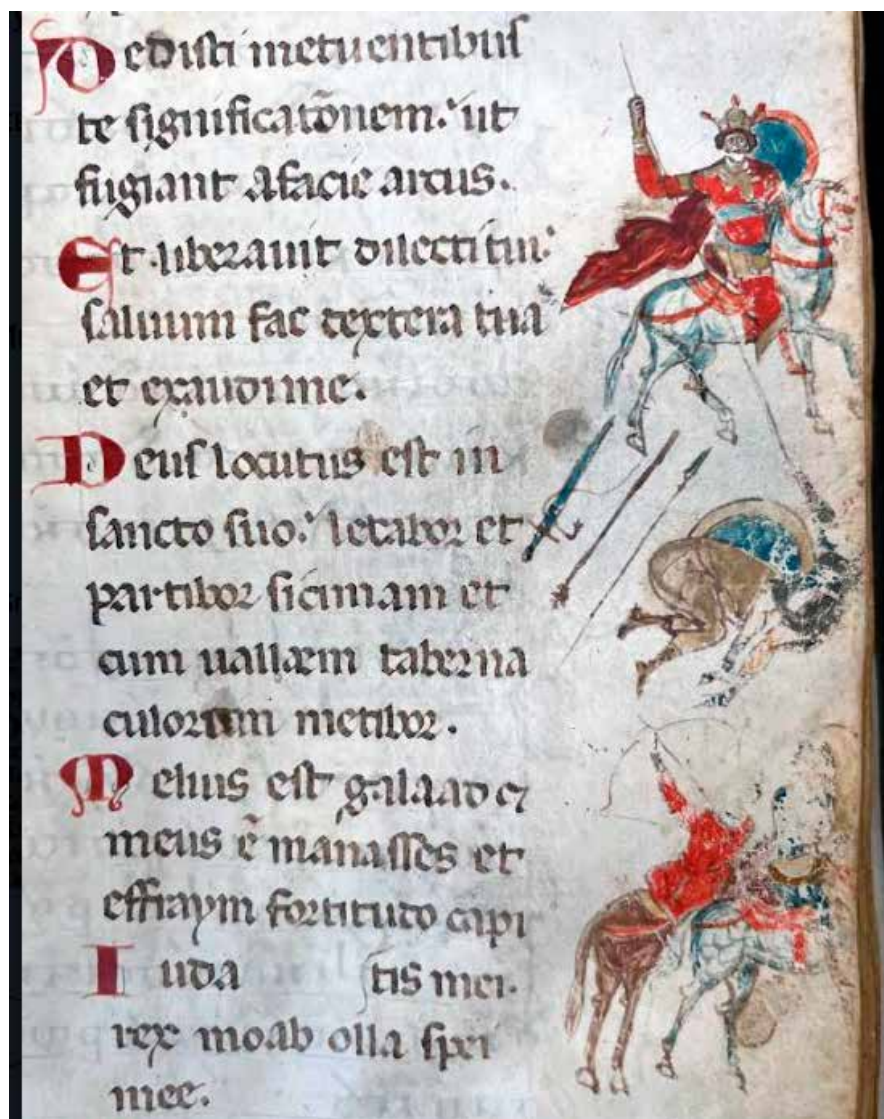
⁹ Уп. нпр. П. Мијовић, *Менолог. Историјско-уметничка истраживања*, Београд 1973, сл. 117.

¹⁰ В. Н. Лазарев, *Историја византијског сликарства*, Београд 2004, сл. 135, 139.

Сл. 3 Псалтир Барберини, цар Константин, 1075–1115

Fig. 3 Barberini Psalter (Vat. Gr. 372), emperor Constantine, around 1075–1115

Сл. 4 Хамилтонски псалтир, почетак XIII века, цар Константин

Fig. 4 Hamilton Psalter, emperor Constantine, the beginning of the 13th century

Хлудовском рукопису цар Константин је приказан на пропетом, украшеном коњу, како тријумфално гази непријатеља побеђујући га. Непријатељ, одевен у плаву хаљину која открива дланове и боса стопала, има дугу црну косу која сасвим прекрива лице иначе окренуто надоле и невидљиво за посматрача. Цар Константин одевен у царске одоре и плашт у десној руци држи дуго копље са крстом на врху, а на плећима му је кружни штит. Над копљем је знамење – скраћена верзија визије крста на небу на коју

се симболично односи псаламски стих. Цар има дугу коврцаву косу до рамена и танак раван стематогирион. Поглед му је уперен према једном од два стрелца који напињу лук и нишане да га устреле. Стрелац ближи Константину који је уперео лук у њега је као и непријатељ којег цар гази одевен у плаву тунику дугих рукава, а за разлику од њега има на глави плаву источњачку (?) капу, по облику налик фригијским покривалима за главу. Иако је минијатура оштећена, види се да је он млађи човек са танком црном брадом. Исту капу има и други стрелац седе браде одевен у жуту хаљину истога кроја са луком упереним у другом правцу. Цар Константин је натписом означен као „Свети Константин“ («ὁ ἅγιος Κωνσταντῖνος»).

Представа цара Константина која хронолошки следи за његовом представом из Хлудовског псалтира је она из **Теодоровог псалтира** (1066; сл. 2). Царева представа по својим општим иконографским одликама одговара оној у Хлудовском псалтиру, само је једноставнија: цар Константин седи на белом пропетом коњу и у десној руци држи велико крстолико копље. Од примера из Хлудовског псалтира царева представа из Теодоровог рукописа се разликује у три битнија детаља: цар је приказан на пропетом коњу без непријатеља кога гази коњ, на небу нема знамења, а царева круна је већих димензија, раскошнија и прекрива целу главу.¹¹ Под царевим коњем су, као и у Хлудовском рукопису, два стрелца који одапињу стреле у карактеристичном полуседећем положају савијених ногу и изувијаних тела. Млади су и безбради. За разлику од Хлудовског псалтира, на минијатури Теодоровог псалтира је стрелац сдесна већ одапео две стреле према цару, а трећа је у луку уперена према њему. Лице цара Константина је доста оштећено, али се уочава да посматра левог стрелца.

¹¹ За Хлудовски псалтир: В. Щепкина, *Минијатюры Хлудовской псалтыри*, Москва 1977; за минијатуру цара Константина: Щепкина, *Минијатюры*, л.58а; Ch. Walter, *Latter-Day Saints and the Image of Christ in the Ninth-century Byzantine Marginal Psalters*, *Révue des Études Byzantines* 45 (1987), 209, pl. I.1 (= Ch. Walter, *Prayer and Power in Byzantine and Papal Imagery*, Aldershot 1993); L. Brubaker, *To legitimize an Emperor: Constantine and visual authority in the eighth and ninth centuries*, у: *New Constantines. The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th–13th centuries. Papers from the Twenty-sixth Spring Symposium of Byzantine Studies*, St Andrews, March 1992, London 1994, 145–147, fig. 4; за Теодоров псалтир: Ch. Barber (ed.), *Theodore Psalter* (electronic facsimile), Champaign 2001; за минијатуру са представом цара Константина: S. Der Nersessian, *L'illustration des psautier grecs du Moyen Âge*, II, Londres add. 19.352, Paris 1970, 35, 89, n. 2, 98; Walter, *Latter-day's saints*, 216; Barber, *Theodore Psalter*, л.75а; за псалтир Барберини: J. Anderson, P. Canart, Ch. Walter, *The Barberini Psalter: Codex Vaticanus Barberinianus Graecus 372*, Zürich – New York 1989; I. Hutter, *Theodoros βιβλιογράφος und die Buchmalerei in Stidiu*, *Bollettino della Badia Greca di Grottaferatta* (BBGG) 51, 179; A. Robby, *Inscriptions and Manuscripts in Byzantium: A fruitful Symbiosis?* у: M. Maniaci, P. Orsini (eds.), *Scrittura epigrafica e scrittura libraria: fra Oriente e Occidente*, Cassino 2015, 20, 22; за минијатуру са ликом цара Константина у псалтиру Барберини: Walter, *The Barberini Psalter*, 93 (л. 100а); за Хамилтонски псалтир и лик цара Константина: Ch. Havice, *The Hamilton Psalter in Berlin*, *Kupferstichkabinett 78.A.9*. The Pennsylvania State University, PhD, 1978, 415, fig. 98; (л.124а); C. Havice, *The Marginal Miniatures in the Hamilton Psalter (Kupferstichkabinett 78.A.9.)*, *Jahrbuch der Berliner Museen* 26 (1984), 102 (л. 124а); Walter, *The Iconography of Constantine the Great*, fig. 58, 229, 230.

И његово лице је веома оштећено, али је јасно да је приказано гротескно и искежених зуба. Натпис крај представе цара Константина гласи: «ὁ ἔν ἁγίοις Κωνσταντίν(ο)ς».

Сцена која приказује цара Константина у **псалтиру Барберини** (Vat. Gr. 372, л. 100а; сл. 3) готово понавља ону из Теодоровог псалтира. Једина разлика је у томе што је крст на врху копља минуциозније представљен – са две укрснице, венцем и врпцом.

Четврти пример представе цара Константина очуван је у **Хамилтонском псалтиру** (сл. 4). Цар Константин је овде приказан на сродан начин, али са извесним разликама. Најупечатљивије обележје његове представе је крст на небу, који га разликује од Константинових представа у другим рукописима. Крсно знамење је наглашено великих димензија једнако Константиновој представи: у златном медаљону са црвеним рубом је плави крст са две укрснице и подножником. Испод крста је Константин на коњу, а под њиме четири непријатеља у два регистра: два пред царем (ка једном од њих је уперио копље, а други је пао) и два која стрелама напетим у луку гађају цара на коњу. У овом рукопису је приказан у борби против највише непријатеља – у Хлудовском су приказана три, у Теодоровом и у Барберинијевом рукопису по два непријатеља. Примећује се да су у појединим рукописима присутни различити типови непријатеља (које цар тријумфално гази под ногама коња), или их пак пробада копљем, док су стрелци са натегнутим луковима неизоставни део иконографије ове сцене, с обзиром на чињеницу да њихова појава дословно прати текст псалма: „Подигни заставу онима који се боје, да побегну од стреле безбожничке“. У грчком оригиналу и у појединим преводима се помиње „лук“, али је суштина иста: „Дао си онима који те се боје знамење, да би побегли од лица лука“. Када говоримо о ликовима стрелаца треба приметити да они нису јединствени само за Константинову представу, већ да се сразмерно често јављају и на другим илустрованим местима у псалтиру.

Иконографија цара Константина и порекло

Када је реч о ратничкој иконографији цара Константина, њено порекло сеже у далеку прошлост. Она потиче од сродних тријумфално-апотропејских представа у какве спадају Свети Сисиније на коњу, Свети Фивамон, фигура Светог коњаника и друге.¹² Различити иконографско-идејни аспекти ових представа се уочавају на Константиновом лику. Свети Фивамон јашући на коњу такође носи крстолико жезло у рукама, попут цара Константина у Хлудовском и Теодоровом псалтиру. Још дубљи корени овакве иконографије сежу до представâ Александра Великог у

¹² О круни и њеном изгледу у византијској уметности, в. М. Parani, *Reconstructing the Reality of Images. Byzantine Material Culture and Religious Iconography (11th–15th centuries)*, Leiden 2003, 27–30 (са изворима и литературом).

лову, односно представâ персијских царева из династије Ахеменида.¹³ У хришћанској иконографији се на сродан начин приказују свети ратници Свети Георгије и Свети Димитрије, како побеђују непријатеља.¹⁴

Иконографске варијације крсног знамења и историјски извори о визији

Представа цара Константина у оквиру илустрације псалма сажима у себи више идејних аспекта: она илуструје царски тријумф и победу над непријатељима, а уједно и слику царева Визије крста на небу.¹⁵ Занимљиво је приметити да „знамење“ у псаламском стиху није увек приказано у оквиру минијатуре са ликом цара Константина, али се његово присуство подразумева с обзиром на стих уз који се јавља, на иконографију појединих примера Константинове визије крста и на тумачења црквених писаца.¹⁶ У Хлудовском псалтиру је указано на крсно знамење знаком над царем Константином, у Теодоровом и Барберинијевом рукопису оно није присутно, а у Хамилтонском рукопису је посебно наглашено димензијама и иконографијом. Такође, крст је у сценама царева визије небеског знамења био приказан и као саставни део круне цара Константина што је случај нпр. у сцени на минијатури у холимијама Григорија Назијанског, где је он на више места приказан са круном у виду обруча на чијем врху је бели крст од бисера који се уочава на плавој позадини његовог нимба (879–883; *Par Gr 510*, л. 440).¹⁷ И Константиново жезло односно бојно копље, као главно средство победе носи на себи крсно знамење на његовим представама у три псалтира (Хлудовском, Теодоровом и Барберинијевом), док је у Хамилтонском рукопису крст одсутан на копљу, а приказан на небу. У познијој уметности је крст који је цар Константин видео у форми небеског знамења изображаван различитим иконографским формулама. Каткад су звезде постављане крстолико да формирају знамење, као нпр.

¹³ За Светог Сисинија, в. J. Clédat, *Le monastère et la nécropole de Baouît* (Mémoires publié par les membres de l' institut français d'archéologie orientale du Caire, Tome douzième), Le Caire 1904, pl. LV, LVI; за Светог коњаника, в. J. S. Nesbitt, *Apotropaic Devices on Byzantine Lead Seals and Tokens in the Collections of Dumbarton Oaks and the Fogg Museum of Art*, in: Ch. Entwistle (ed.), *Through a Glass Brightly. Studies in Byzantine and Medieval Art and Archaeology Presented to David Buckton*, Oxford 2003, 107–108, fig. 2 (са литературом).

¹⁴ За ахеменидске представе, в. J. S. Mullen, *The Royal Hunts of Alexander the Great: Engaging with Local Traditions of Kingship Throughout his Empire*, Edinburgh (School of History, Classics and Archaeology) 2019, 66–95, посебно fig. 10, 11; за представе лова Александра Великог, в. Исто, 180–220, посебно fig. 31, 32.

¹⁵ De Jerphanion, *Les églises rupestres en Cappadoce, III*, Paris 1934, 189, ill. 2; M. Restle, *Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien*, Recklinghausen 1967, no. XXIII, pl. 246–247; Ch. Walter, *Saint Theodore and the Dragon*, in: Entwistle, *Through a Glass Brightly*, 95–106; З. Кајмаковић, *Георгије Мутрофановић*, Сарајево 1977, сл. 88.

¹⁶ За визију, в. напомену 1, као и наредну напомену овог рада.

¹⁷ О Визији цара Константина пред битку на Милвијском мосту у историјским изворима, в. Kazhdan, 'Constantin imaginaire', 196–250; в. и напомену број 1 овог рада; за представе Визије цара Константина у уметности, в. Terryn, *La vision de Constantin*, 399–408 (са литературом); Drakopoulou, *In hoc signo vinces*, 387–398 (са литературом).

у кипарској цркви Часног крста у Агиасмати на Кипру.¹⁸ Каткад је крст изједначен са лабарумом, тј. заставом. У зависности од превода, под знамењем се подразумева и лабарум тј. застава, на коју је цар Константин ставио монограм односно крст према савету који је добио у Визији пред битку. Застава са крсним знамењем у различитим формама симбол је преобраћења цара Константина и важна је у контексту тумачења псалма о чему ће касније бити речи. Најпре да укажемо на историјске изворе који сведоче о визији и њене описе од значаја за ово истраживање.

Евсевије из Цезареје у свом опису живота цара Константина на следећи начин описује визију цара Константина: „Овога Бога је почео да призива у молитви, молећи се и преклињући га да му покаже ко је и да испружи своју десницу да му помогне у својим плановима. Док је чинио ове усрдне молитве укаже се изузетан божански знак. ... У време око поднева, када је сунце почело да залази, рекао је да је сопственим очима видео *крстолики трофеј светлости на небу* како почива изнад сунца, и натпис уз њега „Овим побеђуј“ (подвукла А. Г.). Чуђење услед овог призора обузело је и њега и његове војнике“...¹⁹ Потом Евсевије истиче да је цар исте ноћи уснио сан и да му се у сну јавио Христос рекавши му да знак који је видео током дана и који му је опет показао у сну начини као заштити од непријатеља.²⁰

Сократ Схоластик (око 380–440) у својој Црквеној историји у одељку о томе „На који начин је цар Константин постао хришћанин“ истиче да је Константин пред битку закључио да Диоклецијанова страна није много добила од паганских божанстава, а да је његов отац Констанције Хлор, који се одрекао различитих религија Грка, прошао кроз свој живот много просперитетније него они. Потом, описујући одсудни тренутак пред битку наводи: „Затим му се у стању недоумице, док је марширао на челу својих трупа указала *натприродна визија која превазилази сваки опис* (подвукла А. Г.). У ствари, у време када је сунце прошло зенит и почело да се спушта према западу, угледао је *стуб светлости у форми крста* на којем су биле исписане речи: *Овим побеђуј*“ (подвукла А. Г.).²¹ Појава овог знамења га је сасвим испунила чуђењем, и он је не верујући сопственим очима питао своје војнике да ли они виде оно што он види, на шта су они једнодушно одговорили да могу и они да виде знамење. Цар је био оснажен овим *божанским и чудесним виђењем* (подвукла А. Г.). Наредне ноћи, он је у сну видео Христа, који му је указао како да направи заставу према Његовим

¹⁸ О крсту као знамењу победе и његовој симболици у контексту Константина Великог, в. Brubaker, To legitimize an Emperor, 139–158; о овом рукопису и његовим минијатурама, в. L. Brubaker, *Politics, and Art in Ninth-Century Byzantium: The “Homilies” of Gregory of Nazianus in Paris (B. N. gr 510)*, *Dumbarton Oaks Papers* 39 (1985) 1–13; L. Brubaker, *The Homilies of Gregory of Nazianus*, у: V. Tsamakda (ed.), *A Companion to Byzantine Illustrated Manuscripts*, Leiden 2017, 351–365 (са литературом).

¹⁹ Stylianos, *Painted Churches of Cyprus*, 1997, 200, fig. 114; Drakopoulou, *In hoc signo vinces*, fig. 2.

²⁰ Eusebius. *Life of Constantine*. Translated with Introduction and Commentary by A. Cameron, S. G. Hall, Oxford 1999, 80–82 (1.28–31).

²¹ Исто, 81.

упутствима и да га користи у борби против непријатеља као гарант победе. Послушавши божанску наредбу, он је своју заставу направио у форми крста и он се и данас чува у палати...“.²² Нема сумње да је виђење било божанско, у очима људи, сведока, историчара и Константина тако чудесно да „превазилази сваки опис“.²³

Једну сличну верзију приповести доноси црквени историчар **Созомен** који помиње анђеле: „У својој збуњености, он је имао визију, слику крста који сјаји у небесима (подвукла А. Г.). Био је очаран овим виђењем, али су неки свети анђели који су стајали у близини узвикнули: О Константине! Овим побеђуј!“ И каже се да му се сам Христос јавио и да му је показао симбол крста и да му је наредио да изгради један такав... [па је он] послао веште раднике, и наредио им да начине заставу коју Римљани зову лабарум, променивши њен облик у облик крста, и украсивши је златом и драгим камењем... Потврђено је и да ниједан војник који је носио ову заставу није пао од било какве мрачне несреће каква обично задеси војнике у рату, нити је био рањен, или заробљен...“.²⁴

И **Лактанције** у свом знаменитом делу „О смрти прогонитеља“ доноси опис Константинове визије. Он истиче: „Константин је у сну добио упутства како да небески знак постави на штитове својих војника и да тако крене у битку. Учинио је како му је наређено, и на њиховим штитовима је означио слово „Х“... што је била ознака за Христа“. Имајући овај знак (*sc.* монограм Христовог имена „Хи-ро“), његове трупе су заузеле положаје. Непријатељ је напредовао, али без свог цара, и прешао је мост. ..У граду је избила побуна, и цар је оптуживан за издају сигурности државе; онда изненада, док је на годишњицу почетка своје владавине Максенције одржавао циркуске игре, народ је устао и у један глас повикао: „Константин се не може победити!“ Како даље Лактанције наводи, охрабрен саветом Сибилених књига, Максенције је кренуо у бој и удавио се у Тибру.²⁵

*

Када је реч о иконографији небеског тј. крсног знамења у византијским псалтирима, Хамилтонски псалтир представља најдетаљнији пример овог вида Константинове представе очуван у псалтирима. Како се уочава, крст односно христограм је на разматраним представама главни атрибут и симбол цара Константина Великог као хришћанског цара и као победника, атрибут са којим се приказује и на новцу свог времена, и који га разликује од представа других римских царева.²⁶ Иконографија цара Константина ослања се на античку римску уметност, на представе Врлине („virtus“), која симболизује и означава непобедиву моћ (силу) која гази

²² Ph. Schaff (ed.), *Socrates and Sozomenus Ecclesiastical Histories. Post-Nicene Fathers*, Vol. 2, Grand Rapids (MI) 2000, 24.

²³ Ph. Schaff (ed.), *Socrates and Sozomenus Ecclesiastical Histories. Post-Nicene Fathers*, Vol. 2, Grand Rapids (MI) 2000, 24–25.

²⁴ Исто.

²⁵ Исто, 524–526.

²⁶ Lactantius, *De mortibus persecutorum* (edited and translated by J. L. Creed), Oxford 1984, 62–65.

непријатеље.²⁷ Тако су римски цареви приказивани како тријумфално газе непријатеље и односе победу. У хришћанском смислу, непобедиву силу Константину даје крсно знамење, као знак који омогућава и доноси победу над непријатељима.

Како је горе истакнуто, у Хлудовском псалтиру су противници које цар Константин побеђује односно од којих се брани приказани двојако. Што је важно, иконографија царевих противника имплицитно указује на њихово значење односно један ниво значења Константинове представе. Уочава се да иконографија босог противника дуге косе под коњем цара Константина сасвим одговара приказима бесомучних. На овакав начин су приказивани бесомучни болесници које Христос исцељује на минијатурама рукописа из овог и сродних раздобља. Представа бесомучног у сцени Христос исцељује бесомучног у беседама Светог Григорија Назијанса, као и сцена Христос исцељује двојицу бесних у Гадари сасвим одговара иконографији противника под коњем цара Константина на минијатури Хлудовског псалтира.²⁸ Већ у познијем периоду, иконографија двојице бесомучних у Гадари ће се променити.²⁹

Приказ стрелаца који натегнутим луковима нишане цара Константина вишеструко се надовезује на текст псалма. Ликови стрелаца присутни у другим псалмима показују на који начин треба сагледати значење и њихову појаву. Стих који прати представу цара Константина гласи: „Дао си онима који те се боје знамење, да би побегли од лица лука“ односно према другим преводима „Подигни заставу онима који те се боје, да побегну од стреле безбожничке“. Мотив стрелца се често јавља у псалтиру, и као такав је илустрован у илуминираним рукописима. Стих педесет и деветог (шездесетог) псалма варира мотиве крста, лука и стреле. У псалтиру се у појединим другим псалмима помињу лук и стрела, па се често уз те псалме и илуструју (Пс.10.3; 36.14–15; 37.2; 57.5; 63.1–5; 77.9–11). По правилу се под термином „стрелац“ у симболичном смислу подразумева грешник, безбожник који жели да нанесе зло праведнику. У Хлудовском псалтиру су тако, као и уз цара Константина, стрелци савијених колена са запетим луковима спремни да одапну стрелу, према речима псалма: „Јер ево грешници натегоше лук, запеше стрелу своју за тетиву, да из мрака устреле праве срцем“ (Пс. 10.2/3). И у псалтирима – у Барберинијевом рукопису бр. 1927, затим у Утрехтском, Штутгартском, Хлудовском, Теодоровом, и Кијевском псалтиру, стрелци са натегнутим луковима изображени су илуструјући овај стих.³⁰ У уметности уопште, стрелци су могли бити приказивани и у форми кентаура, када су такође били слика опасности за

²⁷ М. Васић, *Иконографија Марса и Виртус на новцу IV века*, у: Рад Драгослава Срејовића на истраживању античке археологије, Крагујевац 2003, 161.

²⁸ Васић, *Иконографија Марса*, 157–167.

²⁹ Уп. Щепкина, *Минијатюры Хлудовской псалтыри*, л. 586; Т. Velmans, *Le tétraévangile de la Laurentienne, Florence, Laur. VI.23*, Paris 1971, 23, fig. 23, 26, 32, 129, 140, 144, 157, 193, 209, 216; Brubaker, *Vision and Meaning*, fig. 22, 173, 174.

³⁰ Уп. нпр. А. Τσιτouriδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος του Αγίου Νικολάου Ορφανού στη Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 1986, 130–133, πίν. 47; Тодић, Медић, Дечани, сл. 376.

тело и душу, као и стреле које су одапињали. Један од карактеристичних примера који овом приликом наводимо је кентаур-стрелац у оквиру циклуса композиција Страшног суда у цркви Светог Николе у Никољцу.³¹

*Место Константинове представе у оквиру илустрација 59 (60)
псалма и њен смисао*

Као и у Хлудовском псалтиру и у Теодоровом и Хамилтонском псалтиру су у оквиру 59 (60) псалма изведене три минијатуре истим редоследом: на почетку псалма је цар Давид на трону са два чувара, на крају те стране је војсковођа Јоав који са војском спаљује град Јерг, а трећа минијатура је представа цара Константина Великог. Већ на основу прве две илустрације се уочава да основни текст псалма не стоји у вези са прве две наведене минијатуре, што показује да је предност у илустровању дата уводном делу, тј. његовом наслову и објашњењу, а не „основном“ тексту псалма. Чистом тј. основном тексту псалма посвећена је само илустрација Константинове визије.

У Хлудовском псалтиру наслов 59 (60) псалма, исписан на златном пољу испред основног текста гласи: «Εἰς τέλος· τοῖς ἀλλοιωθησομένοις ἔτι, εἰς στηλογραφίαν τῷ Δαυῖδ, εἰς διδαχήν, 2 ὁπότε ἐνεπύρισε τὴν Μεσοποταμίαν Συρίας καὶ τὴν Συρίαν Σοβάλ, καὶ ἐπέστρεψεν Ἰωάβ, καὶ ἔαταξε τὴν φάραγγα τῶν ἄλῶν, δώδεκα χιλιάδας» односно „за крај: онима који ће се преобратити (изменити) Давидовим записом; за поуку: када спали Месопотамију Сиријску и Сирију Соваљску, и повративши се Јоав порази у пољу соли дванаест хиљада“ („кад војева са Сиријом месопотамском и са Сиријом совском, и кад Јоав враћајући се поби дванаест тисућа Идумејаца на Сланом пољу“). Овај натпис представља увод у основни текст псалма, који објашњава и на чију идејну поруку упућује. Натпис објашњава велике Давидове војне подвиге описане у Другој књизи Мојсијевој (2 Сам 8.1–14). Он указује да овај псалм представља Давидову молитву у време рата. У том смислу се оправдава и ратничка иконографија псалма на минијатури спаљивања Месопотамије Сиријске и Сирије Соваљске. Реч је о Давидовим биткама, којима је стекао име: „И Давид стече име кад се врати побив Сирце, осамнаест тисућа, у Сланом долини“ (2 Сам 8.13). Занимљиво је да је у Септуагинти дошло до одређених промена, а једна од њих је и та да се не спомиње Едом, који тумаче поједини црквени писци. Треба приметити и да постоје разлике између текста друге књиге Сауилове (2 Сам 8) у којој се говори о Давидовим војевањима и натпису 59 (60) псалма. Једна од најупечатљивијих разлика јесте та што у опису догађаја у Самуиловој књизи Давид побеђује непријатељску војску и побија дванаест хиљада Идумејаца, док је у натпису псалма та улога припала Давидовом војсковођи Јоаву. Натписи пред псалмом одговарају другим псалтирима.

³¹ Щепкина, *Минијатюры*, л.10а; Barber (ed.), *Theodore Psalter*, л. 106; Walter, *Barberini Psalter*, 63, л.19а; Navice, *The Hamilton Psalter*, 382, л.566, fig. 28; Г. Вздорнов, *Исследование о Киевской Псалтири*, Москва 1978, 109.

Натпис који претходи 59 (60) псалму и објашњава га најдужи је натпис пред псалмом у читавом псалтиру што представља нарочиту особеност овог псалма. Овај псалм је један од само шест псалама у којима се у оквиру натписа пред псалмом помиње „запис“ Давидов (εἰς στήλο-γραφίαν τῷ Δαυΐδ³²). Занимљиво је да је управо текст натписа детаљно илустрован тј. да је њему дат приоритет над основним текстом псалма о чему је већ било речи.

Педесет девети (шездесети) псалам је био тумачен на различите начине. Црквени писци различито тумаче један од централних мотива овог псалма односно његовог натписа – преобраћење, што стоји у вези са тумачењем псалма у целини.

Свети Василије Велики под онима који су се преобратили (у натпису псалма) препознаје крштене хришћане и у том смислу слободу од служења демонима.³² Сродно тумачење нуди и Нићифор Влемид. Оно је исписано накнадно у форми схолије на листу Хлудовског псалтира са представом цара Константина, и гласи: „Као означени знамењем били су они који су се бојали тебе а они нису били уништени. Под луком он подразумева ратно оружје. Знамење (знак) верних је печат светог крштења, и отисак животодавног Крста, путем којег верни избегавају (да буду погођени) од различитих ђаволских лукова“.³³ Објашњење ових стихова понудио је и Евсевије из Цезареје, ерудита, црквени писац, савременик и саветник цара Константина након његове победе у бици код Милвијског моста. Он наводи да овај псалам говори о позиву незнабожцима и одбацивању Јевреја (тј. обрезаних).³⁴ Максим Исповедник уочава и предочава контраст између натписа псалма у којем се описују Давидове победе и основног текста псалма који говори о поразу у боју, а одговарајуће стихове тумачи у контексту Христове смрти у телу и силе крста која је угасила чуло тела.³⁵ Евтимije Зигабен попут блаженог Теодорита Кирског псалам у целини препознаје као слику Вавилонског ропства, а у „знамању“ симболично види знамење описано у књизи пророка Језекиља: „Старце и младиће, и дјевојке и дјецу и жене побијте да се истријебе; али на коме год буде знак, к њему не приступајте, и почните од моје светиње; и почеше од старјешина што бјеху пред домом“ (Јез. 9.6). Под лицем лика он подразумева стрелу, а под луком све врсте оружја. У наредном стиху „да се избаве љубљени твоји“, он образлаже разлог зашто је дат знак.³⁶

У појединим тумачењима у преобраћењу је препознато окретање прѠвом Богу и ослањање на Њега. У том смислу појава цара Константина

³² С. Радојчић, *Кентаур-стрелац у српској пластици XII века*, Одабрани чланци и студије, Београд 1982, 138–139 (135–139); С. Пејић, *Страшни суд у Никољуцу. Иконографско-програмски аспект композиције*, Саопштења (2011), 74, сл. 8; С. Пејић, *Манастир Никољац*, Београд 2014, 76, сл. 63.

³³ *The Fathers of the Church. Saint Basil, Exegetic Homilies* (transl. by Sister A. C. Way, S.D.P.), Washington D.C. 2003, 339.

³⁴ *Patrologia graeca* 142, 1481–1482; Walter, “Watter-day Saints”, 209.14/1 (према преводу Јозефа Муница).

³⁵ *Patrologia graeca* 23, 552B–573D.

³⁶ *Patrologia graeca* 90, 861D.

Великог не чуди – небеска визија као специфичан догађај из његовог живота свакако носи конотацију преобраћења односно окретања правом Богу. Мотив преображења је истакнут у наслову псалма и упућује на будућа времена. Појава цара Константина указује на посебну ученост поручилаца и начин на који је он разумео псалм. Она је као и псалм у целини вишеслојно тумачена.

С обзиром на појаву историјске личности цара Константина Великог у контексту његове визије крста, може се са великом сигурношћу изнети мишљење да су наручиоци илустрација у византијским псалтирима као једно од тумачења нарочито имали пред собом и објашњење педесет деветог псалма које доноси блажени Августин. Према се на основу **уводног текста псалма** и илустрација које прате псалм може наслутити да је он тумачен на историјски начин, објашњење блаженог Августина показује његову веома комплексну унутрашњу слику и поруку. С обзиром на сложеност тумачења и важност за ово истраживање, Августиново тумачење ћемо екстензивно изнети у редовима који следе.

Блажени Августин већ на самом почетку свог тумачења посебно истиче „пророчански дух“ у натписима псалама и каже да су се ти догађаји (*sc.* Давидове борбе) десили „не да бисмо знали оно што је било, него да би будући догађаји у њима били показани и најављени „у сенци“...“, и што је важно истиче да: „овде није написано да је он спалио сиријску Месопотамију и Сирију Совску. Него да почнемо да испитујемо ове ствари након значења будућих ствари и да (их) донесемо из сенке на светлост“³⁷. Августин указује да је Давид све који се помињу у натпису псалма победио (Месопотамију Сиријску, Месопотамију Совску, Јоава, Едом –Идумеју) и у речи „крај“ из натписа псалма („за крај“) препознао Христа, који је „крај закона“ (Рим 10.4).³⁸ А они који су сада промењени су, према овом аутору, они „који прелазе из старог у нови живот“, јер је некада била тама, а сада светлост у Господу (Еф 5.8). Преображени су они који „из краљевства ђавола прелазе у царство Христово“.³⁹ Августин каже да је Христос преобразио људски род онда када је учинио оно што је говорио: „Огањ сам дошао да донесем у свет“ (Лк 12.49) и спаљену Месопотамију тумачи према њеном значењу у хебрејском језику као „узвишени позив“, а Сирију совску у значењу „узвишена“. Даље, он објашњава натпис псалма и каже: „она која је била узвишена (Месопотамија), изгорела је и била понижена“. Како „Совска“ симболично означава „празну старину“, Христос ју је благодаћу спалио, а на њеном месту, на месту сагоревања старог, никла су (нова) „зелена места“.⁴⁰ Не треба се, каже Августин, бојати огња – он спаљује траву. „Свако тело је трава, и сва слава људска као цвијет пољски“ (Ис 40.6). Он дакле спаљује ове ствари огњем“.⁴¹ У

³⁷ *Patrologia graeca* 128, 613B–C; *The Church Fathers. Theodoret of Cyrus, Commentary on Psalms*, Washington D.C. 2000, 345.

³⁸ *Patrologia latina* 36, 714.

³⁹ *Исто*.

⁴⁰ *Исто*.

⁴¹ *Исто*, 714–715.

Јоаву блажени Августин симболично препознаје непријатеља и уводи мотив преобраћења када каже: „Јоав означава непријатеља. Непријатељ је преобраћен“: „Ако се окрене бекству, ђаво је; ако се обрати у веру, хришћанин је“. Како бекству? Из срца хришћанина (према речима из јеванђеља по Јовану): „Сад ће кнез овога свијета бити избачен напоље“ (Јов 12.31) ... Потом Августин наставља тумачење псалма истичући да „Едом“ у фрази „изби Едом“ означава (оно што је) „земаљско“ тј. да је земаљски живот избијен, и да онај небески треба да дође на његово место, тј. „као што смо некада носили земаљски лик, нека бисмо носили и Онога који је са Небеса (1 Кор 15.49)“. Затим, блажени Августин појашњава како је Едом избијен: „умртвите удове своје који су на земљи“ (Кол 3.5), да би потом протумачио дванаест хиљада у Долини соли, када каже да „дванаест хиљада представља савршени број, коме се приписује и (други) савршен број од дванаест апостола: јер (тај број) није (случајан) без сврхе, него (је такав) зато што је у цео свет требало да буде послата Реч – Христос. На четири краја света послата је Реч, да у Тројици сви буду позвани. Број дванаест чини (број) четири пута три. Са разлогом је поразом дванаест хиљада земаљских ствари поражен свет: јер је из целог света изабрана Црква, умртвљена од земаљског живота. Зашто у Долини соли? Долина је понизност: слана долина означава укус. Јер многи људи су поражени, али празно и безумно, у празној старости су понижени. Неко пати због невоље у вези са новцем, други трпи за временску част, трпи невоље због удобности овог живота, он треба да трпи невоље и да се понизи: зашто не Бога ради? Зашто не Христа ради? Зашто не укуса соли ради? Зар не знаш да ти је речено: Ви сте со земљи, ако се со поквари, неће бити ни за шта, осим да се проспе? (Мт 5.13). Добро је стога бити мудро понижен. Ето, зар се јеретици не понижавају? Нису ли чак и људи донели законе да их осуде, против којих царују божански закони, који су их и раније осуђивали? Гле, понижени, гле, беже, гле, прогонства трпе, али без укуса; за глупост, узалуд. За сада, со је покварена: зато је избачена да је људи газе. Чули смо наслов псалма, чујмо и псаламске речи“.⁴²

Објашњавајући стих *Боже, расрдио си се на нас, и оборио си нас, гневио си се на нас, али си се и смиловао на нас*, блажени Августин истиче да (је) уништење (описано у псалму) које је Давид извео заиста произвео (учинио) чврсте руке наш Христос, чији лик је тај човек (sc. Давид) носио; Он је чинио те ствари, он је учинио то уништење Својим мачем и Својим огњем: јер је оба донео у овај свет. И „огањ сам дошао да донесем у свет“ (Лк 12.49) стоји у јеванђељу: „и мач сам дошао да пошаљемна земљу“ (Мт 10.34) стоји у јеванђељу. Донео је огањ, да би месопотамска Сирија и Сирија совалска биле спаљене: донео је мач да би могао избити Едома“.⁴³ Потом хипонски епископ појашњава зашто је дошло до уништења и коме је оно упућено. „Сада је опет ово уништење направљено ради оних који су преобраћени“ (sc. о којима се говори у наслову псалма). „Чујмо, дакле, глас њихов: за здравље њихово били су избијени, и будући подигнути,

⁴² Исто, 715.

⁴³ Исто, 716.

нека говоре. Нека кажу, дакле, да су промењени у нешто боље, промењени (према наслову псалма), самим Давидовим учењем; нека говоре, смиловао си се на нас. Ти си нас уништио, да би нас саградио; уништио си нас који смо били лоше грађени, уништио си празну старину; да би у њему било изграђено ново здање да остане заувек. Уништио си нас у срџби твојој; али бес Твој био је уперен према нашем старом (човеку), да га уништи. Али имаш милости за нас због нашег новог (сздања), због оних који су се изменили (преобратили) у наслову: зато што ако се наш спољашњи човјек и распада, ипак се унутрашњи обнавља из дана у дан (2 Кор 4.16).⁴⁴

Објашњавајући наредни стих псалма (*Затресао си Земљу и уздрмао си је*, Пс. 59/60.2), хипонски епископ истиче како се земља уздрмала: савешћу грешника. Куда идемо? Куда бежимо, када се овај мач замахне: „Покајте се, јер се приближило Царство небеско“ (Мт 3.2)? *Стегни пукотине њене, јер се пољуљала (стегни расјелине њене, јер се њиха)*. Није достојна исцељења, уколико није пољуљана;⁴⁵ али ти говориш, беседиш, претиш нам Богом, о долазећем суду не ћутиш, о заповести Божијој опомињеш, од овога се не клониш; а ако се онај ко чује, не убоји, уколико се не поколеба (пољуља), није достојан исцељења. Други чује; пољуљан је (уздрман), убоден, удара се у груди, рони сузе: *Стегни пукотине њене, јер се пољуљала*.⁴⁶

Како наводи Августин: „После овога, када је земља била уздрмана, када је стари (човек) спаљен, када је човек измењен на боље, када је засјала светлост онима који су у тами, следи оно што је написано на другом месту: „Чедо, приступаш ли да служиш Господу, припреми душу своју за искушење“ (ПремС 2.1)“. Први задатак је да будеш непријатан према себи, да се избориш са гресима, да се измениш на нешто боље; други – у надокнаду за то што си промењен – да подносиш невоље и искушења овог света, и усред њих да се држиш до краја. Када говори о овим стварима (псалмиста) и додаје: *Дао си народу свом да позна љуту невољу* (Пс.59/60.3): свој народ си сада, учинио дужницима након Давидове победе. Показао си свом народу љуту невољу. На који начин? Прогонима које је Црква Христова претрпела, када је проливано толико мученичке крви. Дао си нам да се напијемо вином које заноси. Каквог заноса? Не од убијања. Јер није убијање било оно које уништава, него лек који боли. *Напојио си нас вина које заноси* (Пс. 59/60.3).

Зашто? *Дао си људима који Те се боје знак да беже од лица лука* (Пс. 59/60.4). Кроз привремене невоље, каже он, онима који су твоји си указао својим знаком да беже од гнева огња вечног. ... Подстичући мученике на трпљење, када се буду вршили покољи од руку прогонитеља, када се буде проливала крв верника надалеко, када у оковима, у тамницама, у мучењима, много тешких ствари хришћани треба да претрпе, у овим тешким стварима, кажем, да не клону... И благодаре за привремене невоље Богу, „јер је народу своме дао знак, да бежи од лица лука, да би се верни

⁴⁴ Исто.

⁴⁵ Исто.

⁴⁶ Овде се мисли, дакле, на земљу односно на савест грешника.

Његови, пошто су се увежбали у привременим невољама били достојени да избегну осуду огња вечног, који ће стићи све оне који не верују у ове ствари. *Дао си људима који Те се боје знак да беже од лица лука.*⁴⁷

Након наведеног, Августин тумачи следећи стих (*Да се избаве љубљени твоји. Помози нам десницом својом и услиши нас*, Пс 59/60.5) у контексту спасења и молбе за вечни живот: „спаси ме десницом својом, тако да иако сада трпим невоље, (на послетку) будем убројан међу овце са твоје десне стране (Мат 25.33)⁴⁸ и даље: *Бог рече у светињи својој* (Пс 59/60.6): У којој светињи својој? – пита се Августин и даје одговор: „у Христу“, према речима Светог Павла: „Јер Бог бјеше у Христу који помири свијет са собом, не урачунавши им гријехе њихове, и метнувши у нас ријеч помирења“ (2 Кор 5.19).⁴⁹ Када је реч о другом делу стиха (*Бог рече у светињи својој. Веселићу се, поделићу Сихем* [Пс 59/60.6]), у свом објашњењу Августин истиче да су „Сихем“ „рамена“, под којима се симболично подразумевају незнабошци.⁵⁰

У наставку тумачења, објашњавајући део псалма *Мој је Галад*, Августин у Галаду симболично препознаје „мноштво сведочанстава и праве мученике“ и каже: „Тада је црква била зло процењена међу људима, пребацили су јој да је удовица, јер је била Христова, јер је знак крста на челу носила: није још била ту част, поштовање, тада је постојала забрана; тада када није постојала част (поштовање), него је била забрана, тада је начињено мноштво сведока (сведочења); а кроз мноштво сведока (сведочења) Христова љубав је увећана; и увећањем љубави Божије, били су незнабожци обузети“.⁵¹ Тумачећи наставак стиха и фразу: *Мој је Манасија*, он истиче да „Манасија“ значи „заборављен“, будући је Цркви било речено: „Него ћеш заборавити срамоту младости своје, и пријекора удовиштва својега нећеш се више сјећати“ (Ис 54.4). Тамо је некада била срамота цркве, која је сада заборављена: јер Она не обраћа пажњу на срамоту и прекоре свог удовиштва. Јер када је начињена срамота међу људима, мноштво сведока је створено (начињено). Јер нико се више ни не сећа те срамоте, када је било прекорно бити хришћанин, тога се сада нико не сећа, сада је све заборављено, сада „мој је Манасија“ и *Јефрем је заштитила главе моје*. „Јефрем“ значи „плодоношење“. Моје је плодношење и оно је снага главе моје. Јер моја глава је Христос. „Ако зрно пшенице паднувши на земљу не умре, онда једно остане; ако ли умре род многи доноси“ (Јов 12.24). Пао је Христос на земљу својим Страдањима, а потом је уследило плодношење Његовим Васкрсењем. Висио је и био презрен; зрно је било унутар Њега, имало је моћи да собом привуче све. У зрну лежи скривено мноштво семенки, нешто што се очима чини непријатно, али је моћ која претвара материју и доноси плод скривена; тако се у Христовом крсту скрила сила (врлина), тамо где се појавила слабост. О моћно зрно!

⁴⁷ Исто.

⁴⁸ Исто, 717.

⁴⁹ Исто, 718.

⁵⁰ Исто.

⁵¹ Исто.

Несумњиво је слаб Онај који виси, несумњиво је да су пред Њим људи махали главом, несумњиво су говорили: „Ако си заиста Син Божији, сиђи са крста“ (Мат 27.40). Чуј снагу Његову: „слабост Божија јача је од људи“ (1 Кор 1.25). Са разлогом је тако велико плодоношење уследило: Моје је, каже Црква⁵².

У Јуди који се помиње у следећем сегменту псалма: *Јуда је краљ мој: Моав је суд наде моје (Јуда је жезал мој. Моав је суд мој)*, Августин препознаје (Онога) Који је из племена Јудиног, Онога о којем каже Јаков: Јуда, тебе ће хвалити браћа твоја (1 Мој 49.8). *Јуда је краљ мој*. Чег да се бојим, када Јуда краљ мој говори: „И не бојте се оних који убијају тело“ (Мат 10.28)? Моав из стиха *Моав је суд наде моје* алудира на незнабошце, народ који је рођен у греху од Лотовљевих кћери, према Првој књизи Мојсијевој: „И старија роди сина и надјене му име Моав; од њега су Моавци до данашњег дана“ (1 Мој 19.37). „Боље да су остале јалове“ наставља хипонски епископ, него што су постале мајке. На питања у вези са Моавом – зашто суд и откуд наде моје – хипонски епископ даје одговор: „Због невоље (и туга) и зато што долази испред Јуде, краља мога. ... Како претходи? Невољама, тешкоћама, увредама. Један сам, „а ја ћу један проћи“ (Пс 141.10): једно зрно ...које доноси плода.“ Најзад, у вези са Моавцима, блажени Августин каже да добра дела почну да се множе када се човек исправно служи законом: тако се умножавају и лоша дела, када човек употребљава закон на лош начин. У том смислу, ћерке су на лош начин искористиле свог оца, тј. лоше су се служиле законом, чиме су изнедриле Моавце, којима се симболично означавају зла дела. Одатле невоље Цркве, одатле „суд који кључа“⁵³.

У наставку тумачења, хипонски епископ обједињује мотиве о којима је до тада говорио у тумачењу псалма, наводечи стих апостола Павла из посланице Римљанима који повезује идејно трпљења, невоље, искушења, наду, љубав Божију, Христову немоћ и страдања за безбожнике. (Ром 5.3–6).

Најзад, према Августиновом тумачењу средњег дела осмог стиха псалма о којем говоримо („На Идумеју пружићу обућу своју“, Пс 59/60.8), „обућа“ у пренесеном смислу означава јеванђеље, а Црква је та која говори ове реч то у следећем смислу: „Доћи ћу и до Идумеје“, упркос невољама и овоземаљском начину живота (јер се Идумеја тумачи као „земаљски“), чак и до њих, чак и до Идумеје пружићу своју обућу. Шта је обућа ако не јеванђеље? „Како су красне ноге оних који благовјесте мир, који благовјесте добро! И ноге припремљене за јеванђеље мира“ (Еф 6.15). У наставку тумачења, хипонски епископ варира мотиве о којима је говорио у претходним стиховима.

*

Како се на основу изнетог може закључити, представа цара Константина Великог у илустрованим псалтирима језанимљива и специфична, будући да његов лик, иако припада сакралној историји, не

⁵² Исто, 719.

⁵³ Исто, 720.

припада строго говорећи библијском, старозаветном наративу. Стога његова појава на својеврстан начин сведочи да је псалм тумачен у контексту будућих, а не строго говорећих историјских старозаветних времена. Она се с једне стране убраја у сцене историјске садржине које се својим смислом уклапају у текст псалтира, попут сцена са ликовима цариградских патријараха-браноноца икона, које у себи обједињују историјску и сакралну раван. С друге стране, контекст псалма у целини и његова тумачења показују дубљи смисао и разлоге појаве ове сцене као интегралног дела илустрованог псалтира. Присуство мотива цара Константина у наведеним псалтирима говорило би у прилог њиховом настанку у византијској престоници, а ако не настанку у њој, онда свакако ослоњености и чврстој везаности за њу. Појава првог византијског цара може се оправдати и његовим слављењем као равног апостолима и на тај начин „причисленог библијској историји“.

Објашњење блаженог Августина указује да је главни мотив овог псалма Црква (и уз њу и хришћанство), о којој Давид говори у префигурацијама, говорећи о старозаветним догађајима као слици будућих времена. Тумачење блаженог епископа према којем се у читавом псалму говори о Цркви упућује на могућност да је и појава цара Константина присутна услед важности његове визије за историју цркве односно важности визије за његово преобраћење у хришћанство, а потом и преобраћење народа и читавог Царства. У том смислу, значај Константинове визије крста и разлог за њено сликање у оквиру псалтира, могу да сагледати из визууре навода Нићифора Григоре, знаменитог византијског полихистора XIV столећа, који образлаже важност битке на Милвијском мосту. Он о овој бици говори са аспекта прекретнице историје хришћанства на следећи начин: „Десиле су се многе велике битке између Азије и Европе, и на копну и на мору, о којима се много причало, да не спомињем ону између Грчке и Троје, и Ксерксову битку када је после тога поново Антоније заједно са Клеопатром Египатском против цезара Августа код Акцијума велике и многобројне поморске и копнене битке водио. А сада је та Лицинијева и Константинова (ср. битка) све њих у размери надмашила. Јер тада се нису покренула само оружја против оружја и тела против тела, већ су се и душе против душа наоружавале и побожност против безбожности, као и снага спасног Крста против клеветничке истине непријатеља“.⁵⁴ Имајући у виду све наведено у раду, чини се да се превасходно управо у овом контексту може сагледати појава цара Константина у византијским псалтирима односно слика његове божанске Визије крста: као метафорична слика кључног тренутка у историји хришћанства, када је оно прихваћено као општа религија и када „више није било срамота бити хришћанин и исповедати Христа“.⁵⁵ С друге стране, специфична иконографија сцене такође говори да је Константин изображен као метафорична слика борбе са искушењима о којима блажени Августин на више места говори у појашњењу псалма.

⁵⁴ Исто, 720.

⁵⁵ *Nicophori Gregorae, Vita Constantini*, ed. P. M. Leone, Gennaio 1994, 43; Б. Павловић, *Слика Константина Великог у похвалном слову Нићироа Григоре и житију Константина и Јелене од Јована Хортазмена*, Црквене студије 10 (2013) 109.

Anđela Gavrilović

(Institute of Art History, Faculty of Philosophy, Belgrade)

REPRESENTATIONS OF EMPEROR CONSTANTINE THE GREAT IN BYZANTINE
PSALTERS AND THE REASONS FOR THEIR APPEARANCE

As first Christian emperor and the founder of Constantinople, the Byzantine emperor Constantine the Great, ruler of the Roman Empire and founder of the New Roman capital on Bosphorus (Byzantium), was frequently depicted in the art of Eastern and Western Christianity because of his great importance. A special group of his representations are his depictions on the margins of Byzantine psalters (the Chludov psalter, the Theodore psalter, the Barberini psalter, the Hamilton psalter), based on the text of the 59th (60th) psalm (Ps. 59 [60].6, 59[60].7; fig. 1–4). Since the 59th (60th) psalm is not accompanied by the image of Constantine the Great in the Slavonic Psalters and in the Psalters of the Western provenance, this paper aims to shed light on the deeper reasons for the appearance of his image in Byzantine psalters. The paper analyzes the iconography of the scene with the first Byzantine emperor, and its appearance and meaning within the said psalm. The analogies for the iconography and the meaning of the motifs present in these scenes are also offered and explained in the paper.

Different interpretations of the psalm have been offered in the paper. It is suggested that the interpretation of St Augustine, according to which the psalm represents multilayered image and history of the Church, may have particularly influenced the emergence of the image of Constantine the Great. Emperor's image fits perfectly in this kind of interpretation, illustrating the decisive moment in the history of the Church when no longer does "any even remember that confusion, when it was a reproach to be a Christian, now no one remembereth, now all have forgotten, now Mine is Manasses, and Ephraim the strength of My head", Manasses and Ephraim denoting the words "forgotten" and "fruitfulness", namely of Christ's Passion, resulting in Resurrection.

